

Η Αρέθουσα, ο Ποσειδώνας και η Ήρα. Ανάλυση και ερμηνεία ενός χαλκιδικού μύθου

Manuel ARJONA-PEREZ

Abstract

On the basis of a fragment of the pseudo-Hesiodic *Catalogue of Women*, we can infer that during the Archaic period (or perhaps even earlier) the Chalcidians wove a myth in which the main protagonists were Poseidon, Hera and a young mortal named Arethousa. According to this myth, Poseidon had intercourse with Arethousa at the Euripus and then abandoned her. Hera took mercy on Arethousa and transformed her into a spring. A comparative study with other similar Greek myths allows us to suggest that the Chalcidian tradition served several functions. First, the myth justified the name which was given to the most important spring of Chalcis. Indeed, a good number of ancient writers mention a spring called Arethousa in Chalcis; this spring was said to be sacred. Secondly, the Chalcidian myth can be also considered an ‘initiation myth’, for it seems to refer to the different phases of the vertical process of integrating a young woman into society after her sexual maturation. Thirdly, the myth possibly reflects and justifies the existence of a cult of Hera, Poseidon and Arethousa at Chalcis. Moreover, the myth can be construed as evidence supporting the celebration of rites of passage under the supervision of the heroine Arethousa in the place where the homonymous spring flowed.

Εισαγωγή

Σε ελληνιστικό πάπυρο που ανήκει στη συλλογή του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν (P. Michigan, αριθ. κατ. 1447), σώζεται αποσπασματικά μια αναφορά σε έργο του Ησιόδου όπου γίνεται λόγος για την ένωση της Αρέθουσας με έναν εραστή της στις ακτές του Ευρίπου, καθώς και για τη μετέπειτα μεταμόρφωση της νεαρής από την Ήρα. Το σπάραγμα προσείλκυσε το ενδιαφέρον των R. Merkelbach και M. L. West, οι οποίοι, βασισμένοι στο περιεχόμενο του κειμένου, αμφισβήτησαν την ησιόδεια πατρότητα του αποσπάσματος και τελικά αναγνώρισαν σε αυτό τμήμα του ψευδοησιόδειου έργου *Γυναικών Κατάλογος*. Οι δυο μελετητές εξέδωσαν το κείμενο του παπύρου με τις εξής συμπληρώσεις.¹

Ἀρέθουσα θυγάτηρ μὲν Ὑπέρ[ο]υ, Π[ο]σειδῶνι δὲ συν]ελθοῦσα κατὰ τὸν Βοϊκὸν Εὐρεῖον [εἰς κρήνην] ἠλλάγη ἐν Χ[αλκίδι] ὑπὸ [τῆς] Ἥρας, ὡς Ἡσιόδος ἱστορε[ῖ]

Προτού εντρυφήσουμε στην ανάλυση του μύθου, θα επισημάνουμε ότι η ταύτιση που προτείνουν οι Merkelbach και West μάς επιτρέπει να αναγάγουμε την παράδοση που μαρτυρείται από τον πάπυρο στην Αρχαϊκή περίοδο ή και νωρίτερα ακόμη.

1. Solmsen κ.ά. 1990, 171 (fr. 188A).

Η ανάλυση του μύθου

Στο ψευδοησιόδειο, λοιπόν, απόσπασμα η Αρέθουσα αναφέρεται ως κόρη του Ύπερου, χωρίς να διευκρινίζεται ωστόσο αν αυτός ήταν ο Φεραίος που μνημονεύει ο Φερεκύδης ή ο Τροϊζήνιος για τον οποίο κάνει λόγο ο Πausanίας.² Κατά την αρχαιότητα διατύπωναν και άλλες, εναλλακτικές θεωρίες για τη γενεαλογία της Αρέθουσας, καθώς κατά τα λεγόμενα του Έφορου, η νεαρή υπήρξε θυγατέρα του Άβαντα,³ ενώ κατά το Υγίνο, γεννήτοράς της ήταν ο Νηρέας.⁴ Πάρα τις διαφορές τους, οι συγγραφείς συμφωνούν στο ότι η Αρέθουσα γεννήθηκε θνητή.

Στον ελληνιστικό πάπυρο αναφέρεται ακόμη ότι η Αρέθουσα συνενυρέθηκε στις ακτές του Ευρίπου με κάποιον του οποίου το όνομα σώζεται αποσπασματικά, αν και είναι εμφανές ότι αρχίζει με το γράμμα 'Π' και περιέχει τον δίφθογγο 'ει'. Η αποκατάσταση του χάσματος με το όνομα του Ποσειδώνα, που δέχονται οι Merkelbach και West, φαίνεται η πλέον βάσιμη. Επιπλέον, ο Στέφανος ο Βυζάντιος παραδίδει ότι η Αρέθουσα συνενυρέθηκε με τον θεό της θάλασσας και ότι καρπός της ένωσής τους υπήρξε ο Άβαντας.⁵ Ο Ησύχιος μάλιστα επισημαίνει ότι ο Ποσειδώνας έφερε την προσωνομία Ευρίπιος.⁶

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η Αρέθουσα, αφού ενώθηκε με τον Ποσειδώνα, μεταμορφώθηκε από την Ήρα. Τούτο συνέβη στη Χαλκίδα. Ένα χάσμα στον ελληνιστικό πάπυρο μάς εμποδίζει να προσδιορίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα τη νέα μορφή της Αρέθουσας σύμφωνα με τον *Γυναικών Κατάλογο*. Οι μαρτυρίες του Ευριπίδη, του Ποσειδώνιου, του Ηρακλείδη και του Αθήναιου σχετικά με την ύπαρξη μιας κρήνης με το όνομα Αρέθουσα στην πόλη, μας παρέχουν τη δυνατότητα να συμπληρώσουμε το κενό.⁷ Πιθανολογείται ακόμη ότι ο Πλούταρχος, ο Αιλιανός και ο Πορφύριος έκαναν επίσης λόγο για τη χαλκιδική κρήνη, καθώς στις αφηγήσεις τους διακρίνουμε πολλές ομοιότητες με όσα παραδίδει ο Αθήναιος.⁸ Στις παραπάνω μαρτυρίες πρέπει μάλλον να προσθέσουμε—όπως πράττει και η πλειονότητα των ερευνητών—έναν χρησμό του δελφικού μαντείου.⁹ Από τους προαναφερόμενους συγγραφείς μαθαίνουμε ότι το νερό που έρρεε στην κρήνη Αρέθουσα ήταν δροσερό και υγιεινό, πλην όμως υφάλμυρο.

Τα αίτια που ώθησαν την Ήρα να μεταμορφώσει την Αρέθουσα δεν διευκρινίζονται στο παπυρικό απόσπασμα. Ωστόσο η σύγκριση με άλλους μύθους μάς ωθεί στο να διατυπώσουμε δύο εναλλακτικές θεωρίες: είτε να αποδώσουμε τη μεταμόρφωση σε οργισμένη παρόρμηση της θεάς εξαιτίας της προσβολής στο πρόσωπό της είτε (στον αντίποδα της πρώτης) να τη θεωρήσουμε πράξη ελέους της κόρης του Κρόνου ενόψει της αντιξοότητας που επρόκειτο να αντιμετωπίσει η νεαρή Αρέθουσα. Στην πρώτη περίπτωση οφείλουμε να απορρίψουμε την υπόθεση ότι αιτία της προσβολής ήταν κάποια απιστία του Δία, μια και η Αρέθουσα παρουσιάζεται στο ψευδοησιόδειο απόσπασμα ως ερωμένη του Ποσειδώνα και όχι ως ερωμένη του βασιλιά των θεών. Μπορούμε άραγε να υποθέσουμε ότι η Αρέθουσα ξεστόμιζε κάτι που προκάλεσε την οργή της Ήρας; Ποικίλοι μύθοι μάς μιλούν για γυναίκες που συνέκριναν τον εαυτό τους με την Ήρα και κατέληξαν να γίνουν στόχοι της μήνης της.¹⁰ Ωστόσο, στο βαθμό που γνωρίζουμε, η Ήρα σπανίως κατέφευγε στη μεταμόρφωση ως τρόπο τιμωρίας των θυμάτων της.¹¹

2. Πausanίας, 2, 30, 8; Φερεκύδης, *FGrH* 3, F 101.

3. Έφορος, *FGrH* 70, F 24(33) (= Στέφανος ο Βυζάντιος, λήμμα 'Αθήναι').

4. Υγίνο, *Μύθοι*, 157.

5. Στέφανος ο Βυζάντιος, λήμμα 'Άβαντίς'. Ο Στέφανος ο Βυζάντιος βασίστηκε ίσως στον Αριστοκράτη από τη Σπάρτη.

6. Ησύχιος, λήμμα 'Ευρίπιος'.

7. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 8, 331e; Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, 169-170; Ποσειδώνιος, *PFr* F231= *FGrH* 87, F 87 (76).

8. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, 8, 4; Πλούταρχος, *Πότερα των ζώων φρονιμότερα*, 23 [= *Ηθικά*, 976a]; Πορφύριος, *Περί αποχής εμψύχων*, 3, 5.

9. Fontenrose 1978, 276-278 (n. 26); Parke and Wormell, 1956, τ. I, 82-83, τ. II, 1-2, αριθ. 1.

10. Αναφέρουμε, ως παραδείγματα, τη Σίδη (βλ. (Ψευδο)Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, 1, 4, 3) και την Αηδόνα (βλ. Αντωνίνος Λιβεράλις, 11).

11. Γνωρίζουμε μόνο δυο παραδόσεις που θέλουν την Ήρα να μεταμορφώνει θνητές - και στις δυο περιπτώσεις αφορούν σε ερωμένες του Δία. Πρόκειται, ωστόσο, για παραλλαγές μύθων, οι πιο διαδεδομένες εκδοχές των οποίων απέδιδαν τις μεταμορφώσεις σε άλλες θεότητες. Πράγματι, ο Αισχύλος (*Ικέτιδες*, 299-301) και ο Πausanίας (1, 25, 1) ισχυρίζονται

Κατά κανόνα, έπαιρνε την εκδίκησή της προκαλώντας στις γυναίκες κρίσεις μανίας που κατέληγαν στον θάνατό τους. Συνεπώς, φαίνεται πιο εύλογη η πιθανότητα η Ήρα να έδειξε συμπόνια για την Αρέθουσα και ενόψει της αντιξοότητας που αντιμετώπιζε η νεαρή να αποφάσισε τη μεταμόρφωσή της σε κρήνη. Πράγματι, κατά τη γνώμη μας η μεταμόρφωση μιας θνητής σε δροσερή και υγιεινή κρήνη προσιδιάζει περισσότερο σε πράξη ελέους παρά σε πράξη εκδίκησης. Ας σημειωθεί ότι η Ήρα ενδέχεται να θεωρήθηκε προστάτιδα των εγκαταλειμμένων γυναικών κατά την αρχαιότητα, μια ιδιότητα που αντικατοπτρίζεται και στον μύθο της Μήδειας.¹² Άλλωστε, η Ήρα λατρευόταν στην αρχαία Στύμφαλο με την επίκληση *Χήρα*, ως η διαζευγμένη σύζυγος του Δία.¹³

Ο Αθήναιος ισχυρίζεται ότι στην κρήνη Αρέθουσα κολυμπούσαν χέλια με αργυρά και χρυσά ενώτια. Οι περισσότεροι από όσους επισκέπτονταν την κρήνη τάιζαν τα χέλια με σπλάχνα ζώων, τα οποία είχαν προηγουμένως θυσιαστεί σε θρησκευτικές τελετές. Η μαρτυρία του Αθήναιου υποδεικνύει ότι οι προσκυνητές προσέφεραν στα χέλια τα μέρη εκείνα των σφάγιων που κατά κανόνα προορίζονταν για τους θεούς. Οι επισκέπτες τα τάιζαν επίσης με ‘τυρούς χλωρούς’.¹⁴ Ο Αιλιανός επιβεβαιώνει ότι τα χέλια της κρήνης θεωρούνταν ιερά.¹⁵

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με την τοποθεσία της κρήνης Αρέθουσας (σε έναν παραθαλάσσιο οικισμό όπως η Χαλκίδα) και τα χαρακτηριστικά του νερού που έρρεε από αυτή (δροσερό και υγιεινό αν και γλυφό)¹⁶ ταιριάζουν με τους υδροβιότοπους που προτιμούν τα χέλια. Τα ευρύαλα αυτά διάδρομα ψάρια γεννιούνται στη θάλασσα, αναπτύσσονται σε ποτάμια, λίμνες και υδάτινες λεκάνες και όταν φτάνουν σε ηλικία ωριμότητας (9 έως 18 ετών για τα θηλυκά) μεταναστεύουν εκ νέου στη θάλασσα για να αναπαραχθούν, να ωτοκήσουν και να πεθάνουν. Δεν διαθέτουμε άλλες μαρτυρίες σχετικά με την παρουσία χελιών σε ευβοϊκά ύδατα, αλλά πολυάριθμοι συγγραφείς κάνουν λόγο για την αφθονία τους στη γειτονική Βοιωτία, και κυρίως στη λίμνη Κωπαΐδα.¹⁷ Μάλιστα ο Αθήναιος αναφέρει ότι οι Βοιωτοί θυσίαζαν σε θρησκευτικές τελετές¹⁸ τα χέλια της λίμνης Κωπαΐδας που είχαν μεγάλο μέγεθος.

Ερμηνεία

Ας επιστρέψουμε όμως στη Χαλκίδα και στην ερμηνεία των πληροφοριών που μπορούμε να αντλήσουμε από το ψευδοησιόδειο απόσπασμα. Φαίνεται λοιπόν ότι στην περιοχή της Χαλκίδας πλάστηκε κατά τη διάρκεια των Αρχαϊκών χρόνων αν όχι νωρίτερα, ένας μύθος που αιτιολογούσε την απόδοση της ονομασίας της πιο γνωστής κρήνης της πόλης στο όνομα μιας νεαρής. Η ετυμολογία της λέξης ‘Αρέθουσα’ φαίνεται να έχει σχέση με το ρήμα ‘άρδω’, δηλαδή ποτίζω, δροσιζώ, ακόμη και αναζωογονώ, οπότε και η Αρέθουσα θα ήταν η Άρδουσα, η ‘ποτίζουσα’.

ότι η Ήρα μεταμόρφωσε την Ιώ σε αγελάδα. Ωστόσο ο συγγραφέας (ή οι συγγραφείς) του έργου *Γυναικών Καταλόγος* (βλ. Solmsen κ.ά. 1990, 148-149 (fr. 124)), ο Βακχυλίδης (βλ. Irigoien κ.ά. 1993, Dithyrambe V (c.16), 17 κ.ε.), και ο (Ψευδο)Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη*, 2, 1, 3) θεωρούν ότι ο Δίας ήταν αυτός που μεταμόρφωσε τη νεαρή. Επιπροσθέτως, ο Καλλιμαχος (βλ. Pfeiffer 1949, fr. 632 (385) και ο Πανσανίας (1, 25, 1 και 8, 3, 6) αναφέρουν ότι η Ήρα μεταμόρφωσε την Καλλιτώ σε άρκτο. Ωστόσο, ο Ερατοσθένης (*Καταστερισμός*, 1) και ο (Ψευδο)Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη*, 1, 4, 3) θεωρούν ότι την Καλλιτώ τη μεταμόρφωσαν η Άρτεμη και ο Δίας.

12. Ο Ρούσσο, 1986, 98) επίσης θεωρεί τη Νεφέλη προστατευόμενη της Ήρας.

13. Βλ. Πανσανίας, 8, 22, 2. Σε αυτή την περίπτωση, η λέξη ‘χήρα’ σήμαινε ‘ή μετά γάμον μη συνοικοῦσα άνδρι, ή τόν άνδρα στερηθεῖσα γυνή’, όπως μαρτυρείται από σχετικό λήμμα του Ησύχιου, βλ. Jost 1985, 359-360.

14. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 8, 331e-f.

15. Αιλιανός, *Περί ζώων ιδιότητος*, 8, 4.

16. Ευριπίδης, *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, 169-170; Ηρακλείδης, 1, 27.

17. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 4, 135c-d; 7, 295c, 297c-d, 298f, 299b, 300c και 304a; 8, 359b; Αριστοφάνης, *Αχαρνείς* 881, 889, 962; *Λυσιστράτη*, 36, 702.

18. Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, 7, 297c-d.

Εκτός αυτού, σύμφωνα με την παράδοση θα μπορούσε ίσως ο Εύριπος να υπήρξε περιοχή υπό την κυριαρχία του Ποσειδώνα, καθώς ο θεός την επέλεξε ως ασφαλή τόπο για να μεταφέρει την Αρέθουσα και να συνευρεθεί μαζί της.

Η ίδια παράδοση απέδιδε στην Ήρα τη δημιουργία της πιο φημισμένης κρήνης της πόλης. Σύμφωνα με αυτή την υπόθεση θα μπορούσαμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η θεά έχαιρε ιδιαίτερης αναγνώρισης από τους Χαλκιδείς.

Επιπλέον στην ευβοϊκή παράδοση που πρωταγωνιστεί η Αρέθουσα, εντοπίζουμε κάποια στοιχεία που απαντούν επανειλημμένα στους λεγόμενους διαβατήριους μύθους.¹⁹ Υπενθυμίζουμε ότι σε αυτούς τους μύθους διακρίνονται τρία βασικά στάδια:

- α) Η απομάκρυνση του νεαρού ήρωα ή της νεαρής ηρωίδας από την ζωή της κοινότητας.
- β) Ένα μεσοδιάστημα κατά το οποίο ο ήρωας ή η ηρωίδα αποκτά καινούργιες γνώσεις, ωστόσο έρχεται αντιμέτωπος/η με αντιξοότητες.
- γ) Τέλος επιτελείται η επανένταξη του ήρωα ή της ηρωίδας στην κοινωνία με μια καινούργια μορφή.

Στη χαλκιδική παράδοση που μας απασχολεί εδώ, γίνεται λόγος για την απομάκρυνση της νεαρής Αρέθουσας από τον πατρικό οίκο. Ακολουθεί η προσωρινή περιθωριοποίηση και ο αποκλεισμός της, ένα ενδιάμεσο διάστημα κατά το οποίο η νεαρή οδηγείται μακριά από την κοινωνία, σε μια μεθοριακή περιοχή τον Εύριπο, έναν τόπο δηλαδή που βρίσκεται ανάμεσα στην Εύβοια, τη Βοιωτία και τη θάλασσα. Την περίοδο του αποκλεισμού της η Αρέθουσα μαθαίνει υπό την καθοδήγηση ενός ενήλικου, στην προκειμένη περίπτωση του Ποσειδώνα, τα καθήκοντα της ώριμης πλέον γυναίκας και συζύγου και παράλληλα αποκτά ερωτική ζωή καθώς ο θεός και η θνητή συνευρίσκονται. Το στάδιο της περιθωριοποίησης της Αρέθουσας περιλαμβάνει ωστόσο και περιόδους δοκιμασίας και δυσκολιών. Φαίνεται ότι η νεαρή εγκαταλείπεται από τον θεό της θάλασσας μετά τη συνεύρεσή τους. Τέλος, επέρχεται η επανένταξη της Αρέθουσας στην κοινωνία, όχι πλέον σε οικογενειακό κύκλο, καθώς καταλήγει στη Χαλκίδα.

Σύμφωνα μάλιστα με την χαλκιδική παράδοση που μνημονεύεται στο ψευδοησιόδειο απόσπασμα, η επανένταξη της Αρέθουσας γίνεται με νέα μορφή: η συμπονετική Ήρα την μεταμορφώνει σε κρήνη. Σύμφωνα με μια άλλη παράδοση, που προαναφέρθηκε, η Αρέθουσα δεν μεταμορφώνεται, αποκτά ωστόσο από τον Ποσειδώνα τον Άβαντα, τον επώνυμο ήρωα και γενάρχη των Αβάντων. Είτε με τον έναν είτε με τον άλλο τρόπο, η Αρέθουσα συμμετέχει στην κοινωνία την οποία εντάσσεται: η συνεισφορά της είναι είτε η παροχή νερού στους Χαλκιδείς είτε η γέννηση ενός από τους σημαντικότερους ήρωες της Εύβοιας.

Στο μύθο της Αρέθουσας καταφαίνεται εξίσου η σημασία του μεθοριακού και του συνοριακού στοιχείου από κοινού με το υβριδικό, μικτό στοιχείο. Η ένωση δυο διαφορετικών φύσεων –του θεού Ποσειδώνα και της θνητής Αρέθουσας– συντελείται στον Εύριπο, χώρο οριακό και παράλληλα χώρο επαφής ανάμεσα σε διαφορετικές, αν και γειτνιάζουσες, γεωγραφικές ενότητες: τη Βοιωτία και την Εύβοια. Μετά από την συνεύρεση ακολουθεί ο χωρισμός των δυο προσώπων και η ριζική μεταμόρφωση της θνητής σε κρήνη, γεγονός που παρουσιάζεται ως ύστατη λύση σε μία κρίσιμη στιγμή, αλλά ταυτόχρονα και ως λυσιτελής τρόπος ένταξης της Αρέθουσας σε μια κοινωνία, που δεν είναι ωστόσο η πατρογονική της. Ένα ακόμη αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι το νερό που έρρεε από την κρήνη διέθετε μια ιδιαιτερότητα η οποία προέκυπτε από τη σύζευξη δύο ετερογενών χαρακτηριστικών: δηλαδή, αν και πόσιμο η γέυση του ήταν γλυφή. Τα χέλια, τα ιερά ψάρια που κολυμπούσαν στα ύδατα της κρήνης, ανήκουν επίσης σε ένα είδος ζώου το οποίο μπορεί να ζει σε διαφορετικά περιβάλλοντα (τόσο σε θαλασσινό όσο και σε γλυκό νερό) και μεταναστεύει προκειμένου να εξασφαλιστεί η αλληλοδιαδοχή των γενεών.

19. Βλ. Graf 2003, passim, με πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

Επίλογος

Εν κατακλείδι, ο μύθος της Αρέθουσας εκπληρώνει ποικίλους σκοπούς. Αφενός αιτιολογεί το όνομα της κρήνης και αφετέρου υποδηλώνει τα στάδια της διαδικασίας ένταξης των ανήλικων κοριτσιών στην κοινωνία ύστερα από την ερωτική τους ωρίμανση. Τέλος, η παράδοση ενδέχεται να αντικατοπτρίζει και να δικαιολογεί την λατρεία της Ήρας και του Ποσειδώνα στη Χαλκίδα και ίσως την τέλεση εορτών, διαβατήριων τελετουργιών και ιεροπραξιών προς τιμήν της ίδιας της Αρέθουσας στον χώρο της ομώνυμης κρήνης.